

Ett himmelrike på jorden

Emilia Fogelklous edutopi

JOHANNA RINGARP*

Charlott Wikström, *Hjärnövermätning och Hjärtehunger. Bildningsideal och pedagogiska visioner i Emilia Fogelklous författarskap 1902–1931*, Umeå studies in history and education 26; Umeå Studies in the Educational Sciences 60 (Umeå: Umeå universitet, 2023) 238 s.

Inledning

1900-talets första decennier var en tid när frågor om demokratisering och social rättvisa stod högt på agendan. Röster för allmän och lika rösträtt samt utbildning för fler än de besuttna höjdes allt oftare. Parallellt utvecklades också olika former av bildningsideal – ofta i samklang med folkrörelserna och folkhögskolornas framväxt. Under perioden kom även dåtidens reformpedagogiska influenser att ge upphov till en diskussion i Sverige om kristendomsundervisningens innehåll i det framtida utbildningsväsendet. En som både drevs med i dessa diskussioner om bildning och som också kom att sätta sin egen prägel på frågan om religionens plats i skolan var Emilia Fogelklou.

Emilia Fogelklou föddes i Simrishamn 1878. Efter att ha utbildat sig till lärare undervisade hon på bland annat Göteborgs högre samskola innan hon bestämde sig för att läsa vidare. 1909 var hon den första kvinnan som tog en teologie kand., innan dess hade hon redan tagit en fil. kand. i litteraturhistoria, religionshistoria, pedagogik samt teoretisk och praktisk filosofi. De nyvunna kunskaperna tillsammans med lärarutbildningen kom att prägla hennes framtida liv och verksamhet. Fogelklou kom bland annat att arbeta på Djursholms samskola under Natanael Beskows ledning och på folkhögskolan Birkagården. Därutöver ägnade hon stora delar av sitt liv till att skriva böcker och tidningsartiklar i bland annat *Hertha* och *Tidevarvet* och att föreläsa på bland annat Kvinnliga medborgarskolan i Fogelstad. Hennes syn på samhället och religion gjorde att hon gick med i kväkarna och hon var också drivande bakom att ett kväkarsamfund bildades i Sverige 1935.

* Docent i historia, fakultetsopponent

Utgångspunkter, frågeställningar och material

En beskrivning av tidsandan, men också av personen Emilia Fogelklou är viktigt att ha med sig i läsningen av Charlott Wikströms avhandling. Förvisso är det inte i första hand Fogelklous persona som står i fokus i studien. Centralt i analysen är i stället Fogelklous författarskap. Syftet är "att skapa fördjupad kunskap om Emilia Fogelklous pedagogiska tänkande i sin samtid 1902–1931" (s. 5). Mer specifik analyseras de texter och föredrag som Fogelklou höll under perioden 1902–1931. Årtalet 1902 sammanfaller med det år som Fogelklou enligt egen utsago ska ha upplevt sitt religiösa genombrott. Denna *verklighetsupplevelse* väckte ett kall hos Fogelklou som motiverade hennes fortsatta författarskap och yrkeskarriär. Bland annat höll hon sitt första föredrag om religionsundervisning på Göteborgs högre samskola samma år. Wikströms argument för att sätta punkt 1931 är att det mesta som kom ut efter det var omskrivningar av tidigare texter samt självbiografier.

Undersökningen och analysen av författarskapet görs genom en kartläggning av för det första Fogelklous utgångspunkter för sitt tänkande. För det andra hennes pedagogiska huvudprinciper. Som ett exempel på hennes pedagogiska praktik undersöks för det tredje även hennes tankar om religionsundervisning. Avhandlingen har två huvudfrågor i) Hur förhåller sig Fogelklous bildningssyn till skilda bildningsideal? ii) Hur kan Fogelklous pedagogiska tänkande karakteriseras?

Källmaterialet består till stora delar av Emilia Fogelklous egna texter, föredrag och i viss mån även hennes självbiografiska texter. Det sistnämnda används framförallt för att sätta in Fogelklous produktion i hennes egna livsbana. Avhandlingens teoretiska utgångspunkter är två forskningstraditioner. Den ena rör de bildningsideal som tidigare forskning i Sverige har identifierat och definierat. De bildningsideal som främst har framhållits inom forskningen är det nyhumanistiska bildningsidealet, medborgarbildningsidealet och självbildningsidealet. Den andra forskningstraditionen handlar om utopism och edutopism. Här kopplar studien an till Thomas More (1478–1535). More myntade begreppet utopi i romanen *Utopia* från 1516 där ett lyckligt idealsamhälle beskrivs som präglat av frihet och jämlikhet. Edutopism definieras i avhandlingen som en utopisk samhällsvision som kan förverkligas genom utbildning. Utbildning främjar personlig utveckling, social rättvisa och jämlikhet, vilket leder till en edutopism. Framförallt knyter Wikström an till begreppet småskaliga utopier (minor utopias) som historikern Jay Winter menar växer fram i tider av samhällelig turbulens. Det vill säga att i vissa historiska tider skapas en brytning mellan det förflutna och framtiden, exempelvis vid krig och annat kollektivt våld. Wikström anser att de skolpraktiker som Fogelklou verkade i bör betraktas som småskaliga pedagogiska utopier. Inte minst eftersom bildning i dessa skol-

praktiker gavs en central roll för att komma till rätta med samhällsliga problem. I sin argumentation lutar Wikström sig också mot pedagogen David Halpin som har föreslagit realistiska utbildningsutopier (utopian realism) som benämning för när människans förhoppningar om framtiden översätts till mer realistiska scenarier.

För att visa på hur Emilia Fogelklous pedagogiska tänkande kan vara en del av en utbildningsutopi, och för att förstå hur en litterär utopi är uppbyggd använder sig Wikström av en analysmodell av statsvetaren Fredric Jamesons som utgår från begreppen kall, råmaterial och byggstenar. Denna modell för att beskriva utopins konstruktion binder Wikström samman med sociologen Ruth Levitas synsätt att det är möjligt att urskilja olika aspekter ur ett källmaterial som ger en fingervisning om hur ett framtida samhälle skulle kunna gestaltas även om utopin inte framträder i sin helhet. Det handlar i stället om att leta efter tankefragment i de skrifter som studeras.

När det gäller tidigare forskning påtalar Wikström att hennes studier placeras sig i skärningspunkten mellan forskningen om Fogelklou, det utbildningshistoriska forskningsfältet och det utopiska forskningsfältet, samt i att uppmärksamma kvinnors förbisedda insatser inom folkbildningens historia. För att visa på det behandlas sex omfattande teman: i) Fogelklous person och självbiografi, ii) Fogelklous pionjärgärning iii) Fogelklou som pedagogisk visionär iv) Forskning om folkbildning, v) Forskning om reformpedagogik samt slutligen vi) Forskning om pedagogisk utopism. Det är en lovvärd ansats även om vissa av dessa teman tyvärr försvinner i analysen. Det blir inte heller riktigt klart vad som skiljer tidigare forskning om utopi och folkbildning mot de teoretiska perspektiv som Wikström anlägger.

Undersökningen

Avhandlingens empiriska del består av tre kapitel som är tematiskt uppdelade. I det första empiriska kapitlet (kapitel 3) behandlas det pedagogiska tänkandet utifrån Fogelklous syn på människan, samhället och kunskap. Detta görs genom fem teman som Wikström har identifierat i Fogelklous texter. Det första temat handlar om det mekaniska och instrumentella arbetet inom industrin som Fogelklou ansåg gjorde människan känslomässigt avstängd och avskärmade henne från Gud. Det andra temat behandlar hur människan kan utveckla sin gudsidentitet för att därigenom göra sig fri från det splittrande tillståndet som det mekaniska arbetet hade försatt henne i. Det tredje temat tar upp Fogelklous kunskapssyn där hon argumenterade för att det måste finnas en balans mellan logik och intuition (värdevisshet) för att gudsidentitet ska utvecklas. Det är också här som ordparen "Hjärnövermättning och Hjärtehungre", som är huvudtiteln på avhandlingen, presenteras.

En konsekvens av logikens dominans hos individen ledde, enligt Fogelklou, till hjärnövermätning, och ett underskott på värdevisshet till hjärte-hunger. För att komma ifrån dessa tillstånd och komma närmare sin gudsidentitet fick inte logiken dominera utan värdevissheten behövde få en större plats i människan.

Tema fyra ställer Fogelklous syn på det samtida statiska och mekaniska samhället mot det medeltida samhället som enligt henne hade ett mer organiskt samhällsmål och var mer i takt med människans andliga och skapande utveckling. I tema fem beskrivs slutligen det utopiska samhället som enligt Fogelklou skulle kunna skapas på jorden. Det handlade om ett himmelrike på jorden där människan skulle leva i en organisk gemenskap.

I kapitlet kopplar Wikström alltså samman Fogelklous visioner om solidaritet och andlighet med både Tidevarvsfeminismens syntestänkande om att frigöra individens andliga och kreativa krafter och Natanael Beskows Gudsriketanke. Genom att lyssna till Guds röst inom sig skulle människan bli mer fri och ett gudsrrike förverkligas på jorden. Dessa visioner stod i viss mån i motsats till den för eftervärlden mer samtida pedagogiska visionären Ellen Keys upplysningsrationalistiska samhälls- och människouppfattning.

I kapitel 4 diskuteras de pedagogiska principer som framträder i Fogelklous texter. Utgångspunkten tas i Fogelklous människo-, samhälls- och kunskapssyn som redogjordes för i kapitel 3. I detta kapitel står i stället bildningens betydelse i fokus. Det är genom bildning som hjärnövermätningen och hjärtehungern kan stillas. Wikström lyfter fram Fogelklous kritik mot samtidens skolsystem och sätt att undervisa, som hon menade hindrade det utopiska samhället. För att kunna nå fram till ett nytt samhälle behövde för det första elevens anlag tillvaratas genom att man i undervisningen varvade teori och praktik. För det andra såg Fogelklou det som viktigt att undervisningen individualiserades och psykologiserades för att uppnå balans mellan logik och värdevisshet. För det tredje framhöll Fogelklou vikten av att låta eleverna tolka symbolerna i dikt och konst.

De tre ledmotiven sätter Wikström i relation till de bildningsideal som var centrala för tiden – självbildning, medborgerligbildning och nyhumanistisk bildning. Men också till det stegrade fokus som fanns för ett ökat vetenskaplig synsätt – inte minst psykologi. Kritiken mot det mekaniska statiska arbetet i industrin blir i relation till utbildning en kritik mot minnesinläring och katekesläsning. "Intellektuellt skenliv" kallade Fogelklou det för när man tvingade på eleverna för mycket teoretiska kunskaper. Det Fogelklou såg framför sig i en framtida edutopi var en större inriktning på det levande ordet. Hon ville bort från den auktoritära lärarpersonligheten och i stället se att lärarna med inlevelse väckte elevernas fantasi och därmed

deras inneboende gudsidentitet. Det var berättelser som skulle ge barnen en andlig och känslomässig utveckling.

Ett sätt för Fogelklou att praktiskt visa på sin pedagogiska vision var att skriva läroböcker såsom hon tyckte att undervisningen skulle vara upplagd. Ytterligare ett sätt var att föreslå förändringar av lärarutbildningens kursinnehåll. Enligt Fogelklou behövde lärarstudenterna läsa psykologi så att de som nyexaminerade kunde väcka elevernas själsliv genom att erbjuda konstnärliga ämnen, men också genom andra praktiska färdigheter som gymnastik och trädgårdsskötsel. Det handlade om att få till en organisk kunskapsförmedling.

I det sista empiriska kapitlet (kapitel 5) behandlas undervisningens genomförande med särskilt fokus på metod- och läromedelsrekommendationer för kristendomsundervisningen. Fonden för kapitlet är den debatt om religionsundervisningens reformering som fördes i Sverige de två första decennierna på 1900-talet. Debatten handlade om hur stor roll religionen skulle spela när samhället blev mer sekulariserat. På ena sidan stod traditionalisterna – som ville ha kvar katekesen som obligatoriskt läromedel och på den andra sidan liberalteologerna – till vilken krets Fogelklou hörde – som förespråkade mer av religionshistoria och mer fokus på livsåskådning.

Fortsatt är det strävan att få eleverna att känna gudsidentitet som står i centrum för Fogelklous texter. Enligt Fogelklou fanns det två sätt som religionsundervisningen kunde hjälpa eleverna nå målet. Det handlade dels om att eleverna skulle lära sig att verklighetsuppfatta genom åskådningsmaterial. Att förstå Gud handlade om att inte bara förstå det teoretiskt utan också praktiskt – genom berättelser som levande gjorde Jesus liv – skulle eleverna själv uppleva andligheten. Dels om att barnen skulle utveckla sin gudsidentiteten med hjälp av bland andra Fogelklous egna läroböcker i religion. Wikström visar i sin studie av Fogelklous pedagogiska tänkande att hennes läroböcker och tankar om undervisningen hade många likheter med de åskådningspedagogiska idéerna som fanns inom folkskolan, samskolor och folkhögskolorna.

Avhandlingens resultat

I kapitel 6 summeras avhandlingens resultat gällande Emilia Fogelklous pedagogiska tänkande under perioden 1902–1931, samt hur denna ska förstås i relation till den bildningsideal som fanns under perioden och utopismen.

Wikström menar att Fogelklous pedagogiska tänkande grundar sig i en föreställning att människan befinner sig i själslig obalans på grund av samhällets statiska och mekaniska strukturer. Detta visar sig bland annat genom att logiken har ett övertag över värdevissheten vilket i sin tur leder till hjärnövertmättnad och hjärtehungre. För att komma tillrätta med obalansen

och nå fram till sin gudsidentitet behövde undervisningen anpassas efter elevernas anlag. Undervisningen behövde bli mer organisk. För att det skulle vara möjligt krävdes en ökad individualisering och psykologisering samt att teori och praktik kombineras i undervisningen. Bara så kunde ett himmelrike på jorden bli verkligt, det vill säga Fogelklous utopiska vision, som också kan kallas en edutopi.

Wikström argumenterar dock för att Fogelklous bildningssyn inte helt täcks av de tidigare bildningsidealerna – medborgerlig bildning, självbildning och nyhumanistisk bildning – utan i stället bör beskrivas som ett andebildningsideal. Detta andebildningsideal har vissa likheter med de tidigare bildningsidealerna, framförallt med medborgerlig bildning och självbildning, men till skillnad från dessa så handlade andebildningsidealet primärt om att eleverna genom inre åskådning skulle väcka sin andliga utveckling. Dessa tankar ligger nära kväkarnas livssyn om den kristna mystiken.

Wikströms slutsats är att Fogelklous pedagogiska tänkande, men även de pedagogiska sammanhang som hon ingick, utgjorde en sidostig i kontrast till huvudtrenden som hade ett mera rationalistiskt tilltal. Fogelklou var därmed i otakt med tiden, men genom att studera hennes tänkande synliggörs Fogelklous sidospår, vilket bidrar till en mer nyanserad bild av den idéhistoriska och utbildningshistoriska utvecklingen under första hälften av 1900-talet i Sverige.

Kritiska reflektioner och omdöme

Wikströms studie av Fogelklous pedagogiska vision är en intressant studie som på många sätt ger ett bidrag till den forskning som redan finns om Fogelklou som person men också ger ett större bidrag till diskussionen kring pedagogiska och religiösa spörsmål under perioden. Det är en välskrivna avhandling som, utifrån min granskning, uppfyller grundläggande krav gällande akribi och formalia.

Det finns i studien en rad intressanta och spännande resultat, inte minst att Fogelklou på många sätt gick sin egen väg och inte fastnade i det förgivetagna när det gäller förhållandet mellan samhället och skolan och den undervisning som där bedrevs. Det jag saknar är att dessa resultat inte förankras tydligare i en bredare kontext. Inte bara i relation till vissa av dåtidens tänkare utan dels till det större sammanhanget, i vilket Fogelklou levde och i vilket som hennes texter skrevs, dels till andra pedagogiska tänkare som var aktiva under samma period. Detta skulle inte minst ha kunnat tydliggöras i relation till tidigare forskning, men också i förhållande till frågan om den samhälleliga förändringen som skedde under perioden.

Förutom att jag saknar ett större kontextualisering gällande de nätverk och de sammanhang som Fogelklous texter skrevs fram i, skulle avhandling-

ens resultat stärkts om de teoretiska utgångspunkterna och det analytiska ramverket varit tydligare skilt från den tidigare forskningen. Allra främst då det i studien inte blir helt klart hur begreppen pedagogiskt tänkande, bildningssyn och bildningsideal förhåller sig till varandra.

Okklarheterna i det analytiska ramverket spiller i viss mån också över på en annan punkt och det gäller tillvägagångssättet som Wikström haft i sin läsning av Fogelklous texter. Det är inte helt tydligt hur urvalsprocessen och inte minst på vilka grunder som de texter som har analyserats valts ut. Jag hade gärna sett ett mer utförligt resonemang om detta för att tydligare kunna ta ställning till det som framkommer i avhandlingen. Och därmed få svar på frågan vad en studie av Fogelklous pedagogiska vision bidrar med till ett forskningsområde.

Trots mina kritiska synpunkter ska avhandlingens förtjänster lyftas fram. Fogelklous författarskap och pedagogiska tänkande är intressant att följa. Studien ger läsaren en viktig pusselbit till 1900-talets första tre decenniers diskussioner gällande pedagogik, psykologi och religion, samt hur dessa var sammanflätade i den samtida debatten. Studien visar således att det finns mycket mer som kan undersökas och jag ser framemot att följa Wikströms kommande projekt.